NOTE EPIGRAFICE*

1. O inscripţie votivă din Germisara (?)

Sporul neîntrerupt al descoperirilor arheologice-epigrafice continuă să compenseze marile pierderi şi să umple unele goluri largi ale documentării privind desfăşurarea multilaterală a vieţii sociale şi economice, a romanismului Daciei carpatice în cursul celor 17 decenii ale stăpînirii imperiului. Rezultatele impresionante ale cercetărilor arheologice sistematice de mari proporţii dezvoltate cu deosebire în ultimele două decenii în ţara noastră sînt mereu amplificate cu achiziţii „fortuite" prin sîrguinţa şi zelul muzeografilor-arheologi ajutaţi de participarea pasionată a nenumăraţilor „nespecialişti" sprijinitori şi iubitori desinteresaţi ai arheologiei şi istoriei îndepărtate a ţării noastre: intelectualii oraşelor şi satelor, muncitorii şi ţăranii animaţi de dragostea pentru trecutul şi relictele lui materiale arheologice (în sensul larg şi complex al termenului) de interes şi de valoare documentară deosebită, — materiale care prin natura şi situaţia lor topografică pot fi observate mai greu ori scapă adesea total atenţiei cercetătorilor din instituţiile de specialitate. Rîvna aşa-numiţilor „amatori şi diletanţi" a dus la descoperirea şi punerea în circuitul bibliografiei internaţionale a unor piese arheologice (adevărate „surprize" ştiinţifice), de semnificaţie nu numai locală (topografic-arheologică), dar şi de valoare documentară majoră, cu privire la istoria generală a Daciei şi chiar a lumii antice greco-romane, îmbogăţind informaţiile despre elementele, organizarea şi funcţionarea aparatului complex militar şi administrativ al imensului imperiu roman.

Între descoperirile de valoare deosebită privind istoria Daciei romane ce s-au făcut în ultimul deceniu se numără cele din zona de la nord de Geoagiu (Gyógy, jud. Hunedoara), provenind din „fondul" materialului documentar al vestitei aşezări civile şi balneo-climaterice GERMISARA daco-romană, alături de care se afla castrul unităţii auxiliare „britannice" [1]. De aici au „emigrat" către nord fiind trans-

---

* *Seria XIII.* — *Seria XII* în *Studii Clasice*, XII 1970, p. 161—170, unde sînt indicate şi seriile precedente; cf. *ActaMN*, V p. 451.

[1] Este *Numerus Singularium Britannicorum*, staţionat în castrul de lîngă Cigmău; *Sargetia*, V 1968 [1969], p. 95—97.

https://biblioteca-digitala.ro

portate în cursul sec. XVIII—XIX-lea mai multe altare votive romane la bisericile româneşti pe traseul Almaş şi Brad „în creerii" Munţilor Apuseni; cinci asemenea piese aşezate şi adaptate ca excelent picior de prestol în vechile biserici româneşti (majoritatea de lemn) au fost semnalate (unele achiziţionate pentru muzeele hunedorene) pînă acum, prin osîrdia muzeografilor regiunii (prof. dr-doc. O. Floca-Deva, dr I. V. Todea-Orăştie ş.a.) şi a altor intelectuali localnici; din ele, trei au fost publicate cu comentarii necesare: altarele din Poiana [2], Almaşu Mic de Munte (Almăşel) [3], Curechiu [4]; o piesă de piatră aproape total corodată, la Balşa: mare altar cu ornament pe faţa principală a capitelului, de circa 100 × 60 × 42 cm, din inscripţie se văd cu greu numai citeva litere (...ARV... şi ...RV...?) [5].

La acestea se adaugă altarul aflător în situaţie identică, la Almaşu de Mijloc (jud. Alba), semnalat în a. 1968 de preotul Ioachim Danciu (administratorul de atunci al acestei parochii, care ne-a informat prin prof. O. Floca): în vechea biserică de lemn [6] se află adaptată ca picior de prestol în altar o *ara*, bloc mare de piatră (gresie dură), răsturnat cu capul în jos înfipt în duşumea, avînd capitelul spart şi lipsă, integral (probabil încă din vechime). Dimensiunile: înălţimea părţii vizibile deasupra podelii 94, lăţimea maximă (baza) 70, grosime 60 cm; baza are profilatură simetrică, destul de frumos executată, iar textul este scris corect, limpede, slovele incizate adînc şi destul de elegante (opera unui dibaciu meşter pietrar de pe valea Mureşului central), în rîndul 1—8 înalte de 4 cm, în r. ultim (V S L M) de 5 cm; între cuvinte, la mijloc de rînd, „punctuaţia" este adoptată, dar nu peste tot; unele litere sînt mai mici (cifra „III" în r. 4; 0 în cuvîntul „CoL"), ligaturi r. 5 A+E (PRAEF), r. 7 E+T. Studierea şi fotografierea epigrafei s-a putut face [7], în condiţiile foarte grele de lumină, spaţiu şi vizibilitate ale strîmtorii din altarul bisericuţei almăşene, care au permis (cu lumină artificială improvizată) numai

---

[2] *ActaMN*, III 1966, p. 452—3 (P. Furius Saturninus — leg.aug.pr.pr.).

[3] *Apulum*, V 1965, p. 551—5 (C. Caerellius Sabinus — leg.aug.leg. XIII Geminae, leg.aug.pr.pr. provinciae Raetiae); este o inscripţie necunoscută anterior („inedită"), înţeleasă greşit în *AnnÉp*, 1965, 40 ca „reprend l'étude d'une inscription de Germisara...".

[4] CIL III 940, *Sargetia*, V p. 98—101 (Nymphis Aug. pro salute imp. caes. Titi Ael(i) Hadr(iani) Antonini Aug. Pii p(atri) p(atriae) M. Statius Priscus leg.aug.pr.pr.).

[5] Exemple de altare romane epigrafice adaptate ca picior de prestol în bisericile româneşti se citează în *ActaMN* V p. 547 şi în *Sargetia* V p. 103, nota 11, la care ar fi de adăugat cele observate ulterior la biserica din Feneş (jud. Alba), de lîngă şosea, altar foarte probabil anepigraf, la a doua biserică (din interiorul satului, spre est de şosea) un altar cu cîmpul inscripţiei încadrat de chenar, textul foarte corodat, acoperit cu var, indescifrabil.

[6] Biserica de lemn din Almaşu de Mijloc, cu vechime necunoscută [dar desigur din sec. XVIII-lea] este construită din bîrne groase de stejar, tencuită în interior; altarul pe înălţimea naosului şi în arc frînt. Are două intrări spre sud. Dimensiunile 14,20 × 5,50 × 16 m. Turnul mijlociu în clopotniţă are cîteo fereastră dublă. Biserica este în stare slabă. La a. 1733 exista biserică în sat; doi preoţi uniţi (Informaţie prof. At. Popa, Cluj). Satul Almaşu de Mijloc (Középalmás) este menţionat pentru prima dată în documente la a. 1511 (C. Suciu, *Dicţionar istoric al localităţilor din Transilvania*, Bucureşti, I 1967, p. 31).

[7] În seara zilei de 8 iulie 1968 cu ajutorul lui M. G. Florea (Turda); în 9 oct. 1969, cu V. Wollmann, pr. A. Văleanu şi I. Pirva.

https://biblioteca-digitala.ro

înregistrarea unei mediocre fotograme parţiale, după care desenul linear. Textul păstrat este peste tot simplu, limpede, fără dificultăţi de lectură (fig. 1):

. . . . .	. . . . .
. . . . .	. . . . .
. . . . .	. . . . .
DECVRIALIS TRI	decurialis tri-
BVNICIVS ∘ TRIB	bunicius, trib(unus)
LEG ∘ XII ∘ FVLMIN	leg(ionis) XII Fulmin(atae),
PRAEF ∘ COH ∘ III CYR	praef(ectus) coh(ortis) III Cyr(enaicae),
FLAMEN CoL ∘ PRAEF	flamen col(oniae), praef(ectus)
Q Q ∘ PRO ∘ I M P P	q(uin)q(uennalis) pro imp(eratoribus)
ANTONINO ET VERO	Antonino et Vero
AVGG ∘ AEDILIC ∘ DEC ∘	aug(ustis), aedilic(ius), dec(urio)
V ∘ S ∘ L ∘ M	v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

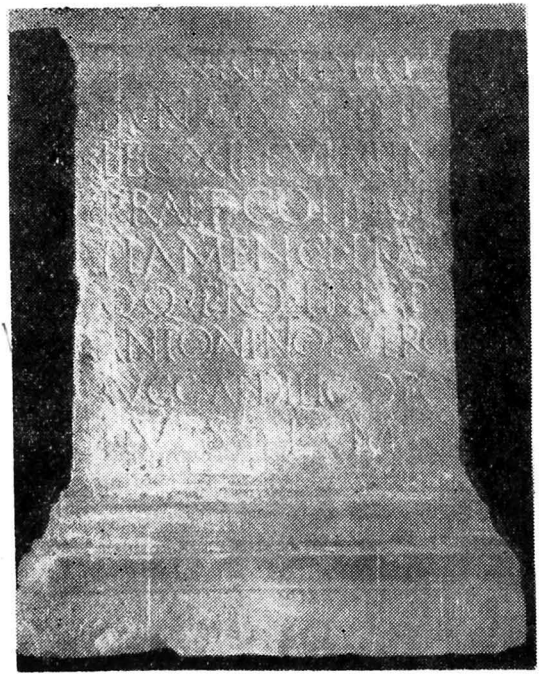

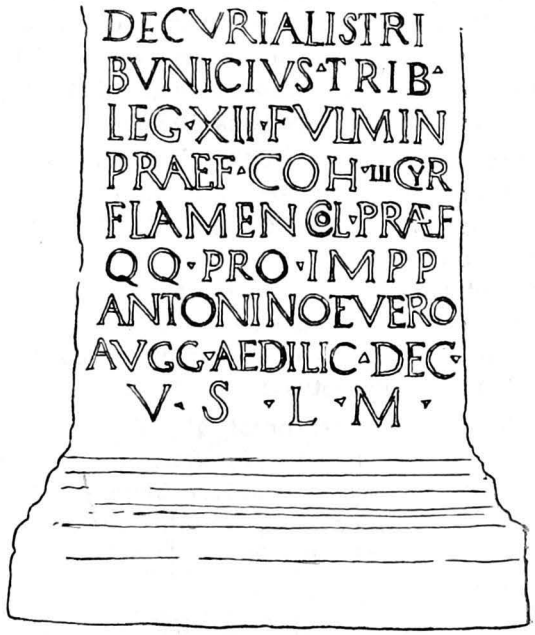

Fig. 1 — Altar votiv în biserica românească din Almaşu de Mijloc (jud. Alba)

Traducere: „[. . . . . / . . . . . / . . . . . ?] / decurialis tribunicius, tribunus în legiunea XII Fulminata, prefect al cohortei III Cyrenaica, flamen al coloniei, prefect quinquenal pentru (înlocuind pe) împăraţii Antoninus şi Verus auguştii, ediliciu, decurion, promisiunea făcută a împlinit-o cu bucurie după merit (zeului care i-a implinit dorinţa şi rugăciunea)".

În partea de sus (îngropată în podeaua altarului), la începutul epigrafei, lipsesc acum cîteva rînduri, cel puţin trei (sau patru?), conţinînd în rîndul 1 (şi 2?) numele zeităţii (-lor?) onorate şi adorate; r. 2—3 numele dedicantului credincios şi recunoscător, urmat poate de încă vreun titlu sau funcţie precedînd pe DECVRIALIS din

https://biblioteca-digitala.ro

primul rînd păstrat. Este un prinos epigrafic, altar *(ara)* de stil şi dimensiuni impozante, făcut unei zeităţi de către un important personaj al aristocraţiei administrative provinciale care a ocupat funcţii orăşeneşti de seamă în Ulpia Traiana capitala Daciei, după ce avusese posturi de comandă în armata romană a Asiei Mici. Magistraturile avute în provincia carpatică şi în armată sînt clare, deplin concludente; în schimb numele zeităţii nu poate fi determinat (eventual I O M, Hercules sau Nymphae), iar numele însuşi al ofiţerului roman din ordinul ecvestru nu poate fi decît eventual bănuit (cu puţine şanse de verificare) prin analogie după cele două comenzi militare avute înainte de venirea în Dacia. Elementele oferite de epigrafa „almăşeană" cu textul de mai sus (în ordinea înşirării lor) sînt:

decurialis tribunicius, ca membru al decuriilor la Roma, funcţionar subaltern, „tribunicius" după clasa de magistraţi (tribuni) la care era subordonat; RE, IV (1901), col. 2318—9 (Schulten); Thesaurus Linguae Latinae, V (1910), col. 224;

trib(unus) leg(ionis) XII Fulmin(atae), marea unitate ce staţionă în C a p p a d o c i a Anatoliei (Asia Mică), RE, XII (1924), 1705—1710 (Ritterling); AnnÉp, 1951, 263; 1957, 44; *Athenaeum*, XXXIV 1956, p. 273—283; epitetul „certa constans" îl primeşte legiunea ca rezultat şi recompensă a fidelităţii sale faţă de împăratul Marcus Aurelius Antoninus în cursul revoltei lui Avidius Cassius (a. 175), lipsind (în chip natural) în epigrafa noastră redactată şi pusă în Dacia anterior anului 169;

praef(ectus) coh(ortis) III Cyr(enaicae), comandant al cohortei auxiliare numită (mai „pe larg") *cohors III Augusta Cyrenaica sagittariorum equitata* în sec. II prin aceeaşi zonă, în Cappadocia (RE, IV 278; Wagner, *Dislokation*, 1938, p. 128—9), deci o unitate auxiliară dependentă de legiunea XII Fulminata din care (ca *tribunus)* ofiţerul roman a fost detaşat şi avansat în funcţia de comandă *(praefectus)*. După încheerea scurtei cariere militare în cele două unităţi ale Cappadociei, cavalerul roman vine în D a c i a unde ocupă trei posturi în conducerea metropolei Ulpia Traiana-Sarmizegetusa:

flamen coloniae, preot al coloniei; despre *flamines:* RE, VI (1909), 2484—2492 (Samter); *Dizionario epigrafico* (De Ruggiero), III (1922), p. 139—150; remarcabilă este menţionarea oraşului „colonia" fără vreun toponimic sau determinativ, ceeace arată că se referă la „capitala" provinciei Ulpia Traiana-Sarmizegetusa, care pînă prin deceniul al 7-lea în sec. II erà singura localitate urbană cu rangul de „colonia" în Dacia;

praef(ectus) q(uin)q(uennalis) pro imp(eratoribus) Antonino et Vero aug(ustis), magistratura de *praefectus iuredicundo*, ca reprezentant (înlocuitor) al împăratului; RE, XXII (1954), 1318—1321; în cazul de faţă cei doi împăraţi: *Marcus Aurelius Antoninus* şi *Lucius Aurelius Verus*, care au domnit împreună între anii 161 şi 169 (RE, I 2288); deci epigrafa este din acest interval de timp. Pentru asemenea om de încredere şi „înlocuitor" al suveranilor împărăţiei romane (care în chip firesc nu puteau fi prezenţi la Ulpia Traiana Daciei carpatice) avem aici al treilea caz de „substituire" a suveranului roman în funcţie administrativă-municipală printr-un „muritor de rînd" la Ulpia Traiana: CIL, III 1497 (=ILS, 7133; Muzeul Deva) „M. Comin(io) M. f(ilio) Pap(iria tribu) Quinto, pontif(ici) col(oniae) Sar(mizegetusae) et praef(ecto) q(uin)q(uennali) pro Antonino imp(eratore) patr(ono) coll(egii) fab(rum) eq(uo) p(ublico) ordo col(oniae) ob mer(ita) ipsius"; onoratul Marcus Cominius Quintus nu era considerat de unii a fi din vremea împăratului Antoninus Pius

https://biblioteca-digitala.ro

(138—161)[8]; dar după analogia inscripţiei descoperită la Almaşul de Mijloc, „Antoninus imp." poate să fie mai curînd Marcus Aurelius Antoninus, împărat singur după moartea lui Lucius Verus în a. 169; deci CIL, III 1497 ar fi dintre a. 169 şi 180. A doua inscripţie este CIL, III 1503 (=ILS, 7134) „Q. Ianuario Q. f(il.) Collina Rufo Tavio flamini q(uin)q(uennali) prim(o) pro imp(eratore) ordo col(oniae) Ulp(iae) Trai(anae) Dacic(ae) Sarmizeg(etusae)". În inscripţii apărînd de regulă la cazul genetiv numele împăratului „substituit" („praefectus imperatoris" etc.), forma de *pro*+ablativ din CIL, III 1497 era explicată de Th. Mommsen *(Römisches Staatsrecht*, I 650) ca ceva aberant, „abatere gramaticală" a lapicidului; dar cum s-a observat[9], construcţia nu este unică, ci apare şi în CIL, III 1503, iar acum al treilea exemplu: *pro imp(eratoribus) Antonino et Vero* arată că nu este aici vreo formă aberantă, ci construcţie gramaticală specifică în Dacia *pro*+ablativ, în loc de acel genetiv („imperatoris") curent în alte zone ale împărăţiei;

aedilicius este un bărbat de rangul edililor (adlectus inter aedilicios; cf. RE, I, 448);

decurio, al aceleiaşi colonia; despre *decuriones:* RE, IV (1901), 2319—2352; *Dizionario epigr.* II (1910), 1515—1552.

Personajul cu aceste titluri pune acum 1800 de ani inscripţia-altar votiv („votum solvit libens merito"), foarte probabil la GERMISARA — Băile Geoagiu, cum s-a spus şi presupus[10], drept recunoştinţă şi „răsplată" pentru reuşita vreunui tratament balneologic la apele minerale calde, ori poate ca simplu gest de gratitudine faţă de vreo zeitate (Iupiter, Hercules, Nymphae, Aesculap?)[11], întru amintirea zilelor petrecute (în sensul optim al termenului) la frumoasa staţiune balneo-climaterică în compania distinsă a altor fruntaşi ai aristocraţiei provinciale a Daciei (guvernatori, ofiţeri

---

[8] Inscripţia (CIL, III 1497) lipseşte în repertoriul lui W. Hüttl, *Antoninus Pius* (Praga, 1933), II, din cauză că ar fi de pus în legătură cu împăratul Commodus (180—192), cum s-a remarcat (RE, XXII 1320); sau „îndeplinită probabil pe timpul lui Caracalla (M. Aurelius Antoninus)", D. Tudor, *Oraşe, tîrguri şi sate în Dacia romană*, Bucureşti, 1968, p. 99. În timpul lui Antoninus Pius e pusă de M. Macrea, *Viaţa în Dacia romană*, Bucureşti, 1969, p. 139. Dar s-au ridicat serioase obiecţii, temeinic documentate şi argumentate, de către C. Daicoviciu, în *ActaMN*, III 1966, p. 156—157 (= *Dacica*, Cluj, 1970, p. 389—390) „...în III 1497 ca *praef. q. q. pro Antonino imp(eratore)*, împărat care este mai curînd Elagabal decît Caracalla. Mommsen în CIL, III indice, se declară (cu rezerva cuvenită) pentru Antoninus Pius, iar H. G. Pflaum *(Mélanges J. Carcopino*, p. 731—732) e categoric pentru acest împărat. După cum se vede din legăturile familiare arătate mai sus, această identificare nu este posibilă; însuşi Pflaum (p. 736) consideră aceste cazuri cu 'Antoninus Imp.' ca 'en principe' aplicabile la Antoninus Pius. Martelarea numelui lui Elagabal din inscripţii iarăşi nu este consecvent aplicată (Pflaum, *op. cit.*, p. 717), cu atît mai mult atunci cînd Elagabal e doar subînţeles, cum este cazul de faţă". În CIL, III 7907 „*Antonia Valentina* este soţia, iar *Claudia Valentina* soacra lui M. Cominius Quintus şi soţia lui *M. Antonius Valentinus* care a fost *sacerdos arae augusti nostri coronatus Daciarum trium* sub Gordianus (CIL, III 1433), între 238—244 ...."; *ActaMN*, VI 1969, p. 540.

[9] RE, XXII 1320.

[10] Provenienţa piesei epigrafice „almăşene" din altă zonă arheologică (de exemplu din mult mai apropiatul Ampeium — Zlatna, ori din mai îndepărtatul Apulum — Alba Iulia?) apare neverosimilă, judecînd după conţinutul ei şi după analogiile citate mai sus dela Poiana, Almaşu Mic etc. (cf. harta, fig. 2).

[11] *Sargetia*, V, p. 101, despre *Nymphae* ca zeităţi protectoare ale izvoarelor şi staţiunilor balneo-climaterice în Dacia romană.

https://biblioteca-digitala.ro

superiori, magistraţi, proprietari rurali, negustori, bogătaşi) dela care provine majoritatea dedicaţiilor epigrafice ale staţiunii daco-romane Germisara [12]. Cine să fi fost acest eminent fruntaş şi bogătaş al aristocraţiei daco-romane? nu se poate stabili deocamdată, primele rînduri ale prinosului său epigrafic fiind probabil definitiv pierdute încă din vechime. „Anonimul" nostru are însă un „corespondent" care avusese aceleaşi

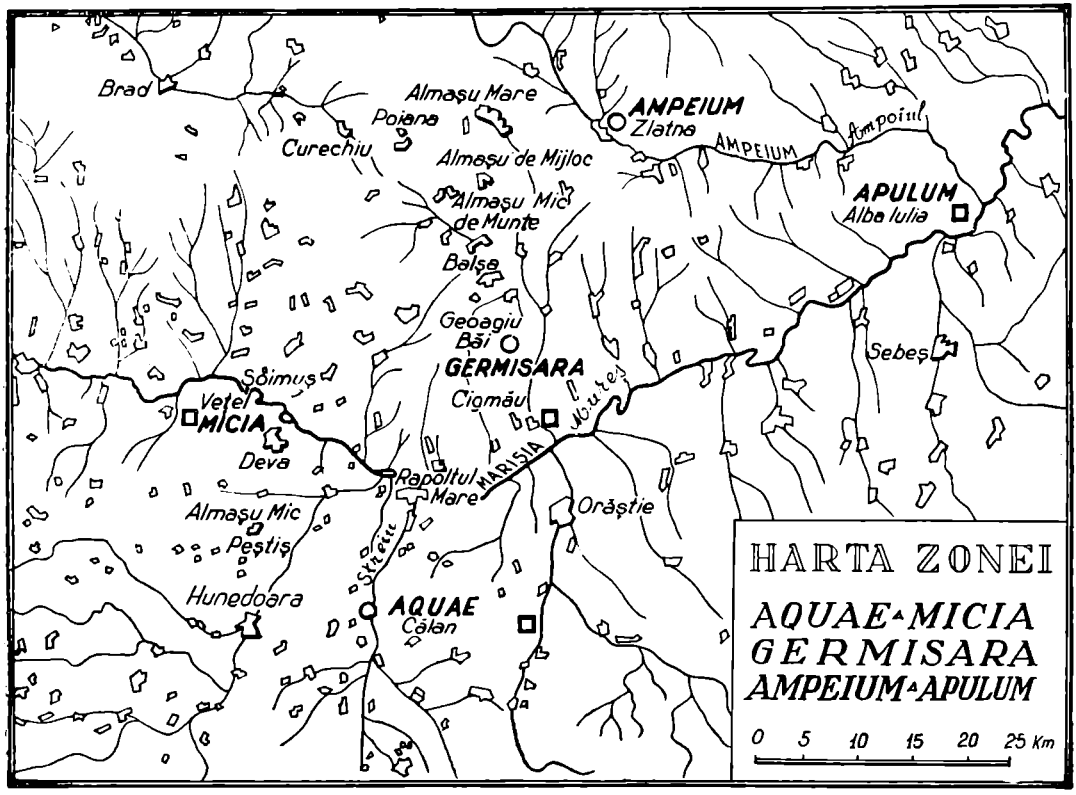

Fig. 2. — Harta zonei arheologice romane Aquae — Apulum.

două comenzi militare tòt în vremea lui Marcus Aurelius: *C.Aelius Domitianus* onorat cu o inscripţie (peste care deasupra, desigur, o statue) în oraşul italic Puteoli (Pozzuoli, lîngă Napoli), curînd după a. 180, „C. Aelio P(ubli) fil(io) Cl(audia) Quir(ina tribu) Domitiano Gauro, ab imp(eratore) M(arco) Aurel(io) Antonino aug(usto) pio equo publico orn(ato), praef(ecto) fabrum, praef(ecto) cohort(is) III Aug(ustae) Cyrenaicae, trib(uno) leg(ionis) XII Ful(minatae) certae constantis scribae aedilium curulium, scribae librario quaesterio trium decuriar(um), sacerdoti aput Laurentes Lavinates, calatori Marciano Antoniniano, adlecto în ordin(em) decret(o) d(ecurionum), remissis

[12] Despre aşezarea şi staţiunea balneară daco-romană dela Germisara, împreună cu informaţiile arheologice-epigrafice şi bibliografia anterioară: *Sargetia*, III 1956, p. 57—99, V, p. 95—97, 109—118; D. Tudor, *op. cit.*, p. 130—137.

https://biblioteca-digitala.ro

omnibus muneribus" (ILS, 2748)[13]. Acest Caius Aelius Domitianus Gaurus, fiul lui Publius (deci tatăl lui avea cetăţenia dela împăratul *Publius Aelius Hadrianus*, 117—138, fiind ca atare probabil vreun provincial recent romanizat şi încetăţenit) erà unul dintre apropiaţii şi protejaţii împăratului Marcus Aurelius care-l înzestrează cu cal dela stat („equo publico"), „pensionat" din armată după a. 180 era stabilit la Puteoli, unde fu primit în „ordo decurionum". Dacă poate fi vorba de unul şi acelaşi personaj în inscripţia dela Puteoli (după a. 180) şi în cea dela Almaşu de Mijloc (provenind din Germisara Daciei) dintre a. 161—169, adică *C. Aelius Domitianus*, apare surprinzătoare nepotrivirea între titlurile din „cariera" mai amplă (eventual „completă") din Puteoli, faţă de cea înşirată în Dacia, ca şi faptul că în Italia nu se face nicio menţiune despre funcţiile municipale avute în capitala provinciei carpatice. Este însă (mai probabil) o simplă întîmplare, fiind doi ofiţeri din „ordo equester" protejaţi de împăratul Marcus Aurelius Antoninus, unul *C. Aelius Domitianus Gaurus* şi altul „Anonimul" din Dacia (Germisara—Almaşu de Mijloc), ambii avînd aceleaşi grade în armata Cappadociei: *tribunus* al legiunii XII Fulminata şi *praefectus* al cohortei III Cyrenaica. Este şi opinia unor epigrafişti vestgermani, consultaţi printr-o întîmplare[14]. Aşa fiind, se poate stabilì că după încheerea carierii militare în Cappadocia, cei doi ofiţeri din ordinul cavalerilor s-au aşezat primul la Puteoli în Italia, al doilea la Ulpia Traiana Daciei, zăbovind cîtăva vreme şi la staţiunea balneo-climaterică Germisara; dar e foarte probabil că el n-a rămas definitiv în Dacia, ci (la fel ca majoritatea păturii aristocratice militare şi civile a provinciei) s-a retras spre sud ori vest, poate chiar în Italia, cum a făcut Aelius Domitianus.

Este de nădăjduit că în viitor noi descoperiri epigrafice vor elucidà şi situaţia importantului personaj „anonim" dela Germisara—Almaşu, ca şi alte numeroase chestiuni istorice ori social-economice, militare etc., care azi apar încă neclare ori total confuze şi necunoscute pentru viaţa provinciei carpatice.

---

[13] Inscripţia dela Puteoli a fost publicată în a. 1888 de Th. Mommsen, în *Mittheilungen des archaeolog. Instit.*, Roemische Abtheil., III, p. 77—79 (o analiză scurtă a carierii şi nomenclaturii lui C. Aelius Domitianus), reprodusă în *AnnÉp*, 1888, 125, *Ephemeris Epigraphica*, VIII 1899, p. 98, nr. 368. *C. Aelius Domitianus* lipseşte în repertoriul de personaje romane *Prosopographia Imperii Romani* (Berlin) ed. I şi II.

[14] Scrisoarea lui H. Wolff dela Universitatea din Colonia (Köln, R.F. a Germaniei), 21 XII 1968 „was die Inschrift von Germisara anbelangt, so bin ich bisher noch nicht zu einem endgültigen Ergebnis gekommen. Ich habe noch keine Person gefunden, auf die der cursus passt; alle Nachforschungen in neueren Publikationen blieben erfolglos. Es gibt m.W. auch keine jüngere Sammlung von Dekurialen der Tribunen oder von Militärtribunen der legio XII Fulminata. Die Kombination der Präfektur der coh. III Cyr. mit dem Militärtribunat in der leg. XII Fulm. taucht, soweit ich sehe, ausserhalb der beiden Inschriften nicht wieder auf. Die Diskrepanzen sind jedoch so gross, dass ich an die Identität beider Personen nicht glauben möchte. Zu demselben Ergebnis kam neben Prof. F. Vittinghoff [Colonia-Köln] nach einer kurzen vorläufigen Stellungnahme, auch Herr Eck, der gerade in Erlangen über prosopographische Fragen der domitianisch-trajanischen Zeit promoviert hat und eine grosse Materialsammlung besitzt".

https://biblioteca-digitala.ro

2. O stelă funerară istriană

Între nişte „spicuiri epigrafice", cu materiale dela Istria (Histria dobrogeană), prof. D. M. Pippidi (universitatea Bucureşti) publică în a. 1968 „trei dedicaţii din epoca imperială" de interes documentar deosebit, dintre care prima piesă reţine atenţia cititorului prin faptul că în grabă (printr-o stranie inadvertenţă) se formulează o interpretare a reliefului cu întregire-tîlcuire a textului epigrafic ce nu corespund cu realitatea şi care impun o reluare a chestiunii: SCIV 19 (1968), p. 432—433 „3. Muz(eul) Histria, inv(entar) nr 38. Relief de marmură înfăţişînd pe Demetra între două rugătoare, descoperit nu se ştie cînd, nici de cine, înainte de a. 1941. La baza frontonului triunghiular, pe profilul ce-l desparte de cîmpul adîncit unde sînt sculptate figurile, inscripţie în două rînduri, aproape ştearsă din pricina uzurii pietrii. Dimensiuni maxime: 57 × 50 × 13 cm. Înălţimea literelor: 12 mm. Cît se poate judecà, din secolele I—II e.n.

Μοιρὼ Διονυσίου τοῦ Μενίσκου θυγάτ[ηρ]
Δήμητ[ρι εὐ]χὴ[ν.....].ΓΩ. .HP

Rîndul 1, spre centru, partea de jos a literelor cu totul ştearsă, dar extremităţile superioare s-au păstrat şi îngăduie o citire aproape sigură. La sfîrşit, din T, numai partea stîngă a barei orizontale. R. 2, după primele cinci litere, nimic sigur: la început mi se pare a recunoaşte XH; ceva mai departe ΓΟ (sau ΓΩ ?), iar la urmă HP. *Traducere:* 'Moirô, fiica lui Dionysios al lui Meniscos, închinare Demetrei...'. După dedicaţia publicată în *Studii Clasice*, IV (1962), p. 128, nr 1, a doua mărturie a unui cult al Demetrei în Histria, de data aceasta de pe la începutul erei noastre (despre dedicaţia copiată acum un veac de E. Desjardins... cf. *StCl*, IX 1967, p. 230—232). Nici persoana dela care emană inscripţia, nici părintele ei nu sînt altminteri cunoscuţi în prosopografia istriană". — Aceeaşi interpretare a reliefului şi lectură a inscripţiei reproduce şi adoptă celebrul epigrafist-ellenist parisian L. Robert în cronica anuală „Bulletin épigraphique" din *Revue des études grecques*, LXXXII 1969, p. 484, nr 393 „relief avec dédicace à Déméter (I—IIe s.p.C.) *Moirô* (etc.)..."

Tîlcuirea dată reliefului şi inscripţiei surprind şi stîrnesc nedumeriri dela prima vedere în ce priveşte rostul cu destinaţia piesei, fiind adică în nepotrivire cu materiale asemănătoare sau chiar identice, nelipsite în zona pontică de „colonizare" greacă, după cum sînt frecvente şi răspîndite în lumea ellenistică şi greco-romană. Oricît de puternică şi adîncă ar fi „uzura pietrei" pe acest „relief de marmură înfăţişînd pe Demetra", se distinge totuşi (printre umbrele nuanţate ale coroziunii aproape de două ori milenare) destul de limpede în centrul tabloului o figură principală: femee şezînd pe un scaun în chip de tron, îmbrăcată în haine cu bogate falduri ce se scurg spre pămînt, avînd în faţă şi îndărătul său cîte o figură feminină de talie mai mică (cele două presupuse „rugătoare"); cea din dreapta pe un piedestal ridică mîna dreaptă spre femeea din centru par'că oferindu-i ceva (obiect nedeterminat, palma mîinii fiind total tocită; n-ar fi exclus să ţină pe braţul sting la piept un copil [?], deci eventual este o doică? analogii nu lipsesc); v. fig. 3,4a. Asemenea scenă nu are caracter religios-votiv, ci este un tipic tablou funerar, înfăţişînd pe o femee distinsă, defuncta, o „matroană" înconjurată de servantele

https://biblioteca-digitala.ro

(sclavele) sale care o slujesc îngrijind-o şi în acea „viaţă de dincolo", precum o serviseră în cea pămîntească, ori aducîndu-i ofrande. Motivul este simbolistic-funerar (ca atare, în sens mai larg şi generic, tot de natură religioasă; dar nu votiv în legătură cu adorarea vreunei divinităţi). Stele funerare cu asemenea conţinut, în variate combinaţii, dimensiuni şi elemente felurite (în ultimă instanţă, însă, un tablou evocator al vieţii defuncţilor), sînt o redare plastică a concepţiilor despre lume şi viaţă ale vechilor elleni[15], avînd ca punct de plecare Ellada continentală şi mai precis Attica; aceste reliefe sînt răspîndite în lumea antică şi la fel în zona vestică a Pontului Euxin. De aici cea mai apropiată analogie, parţială, este chiar dela Istria, un relief cu „banchetul funebru" pe care-l publică în continuare în aceeaşi revistă acelaşi eminent epigrafist şi filolog bucureştean „Muz. Histria, inv. nr 384. Stelă funerară de marmură ruptă sus şi dreapta, uşor vătămată la stînga, descoperită în campania din a. 1961 în sectorul de sud-est al cetăţii. În cîmpul adîncit, înconjurat de un chenar îngust, relief înfăţişînd cu multă probabilitate obişnuita scenă a banchetului funebru. În primul plan, privind spre dreapta, personaj feminin aşezat, cu mantie peste *chiton* şi sandale cu tălpi groase. În stînga figurii centrale, cu mantie parţial asemănătoare o femee şezînd pe un scaun şi participînd la banchetul funebru" (SCIV, 19, p. 437—439, fig. 7). Analogia este numai parţial valabilă; dar elementele plastice-simbolice şi conţinutul „ideologic" al tabloului sînt identice. Un exemplar apropiat din Dionysopolis (Balcic), în *StCl*, V (1963), p. 304, fig. 9 (Muz. Constanţa), iar din alte oraşe vestpontice (în Bulgaria) se pot cità exemple în excelentul „corpus" epigrafic grecesc al lui G. Mihailov (IGB, Sofia, I, 1956, nr. 102, 154 etc.); din Byzantion (Constantinopol) la N. Firatli, *Les stèles funéraires de Byzance gréco-romaine* (Paris, 1964), fig. 167—180, 198; ş.a. Modelul clasic este adus, evident, odată cu migraţia „colonizatoare" dinspre Egeea şi din Grecia continentală, al cărui centru geografic şi cultural era Attica şi Atena.

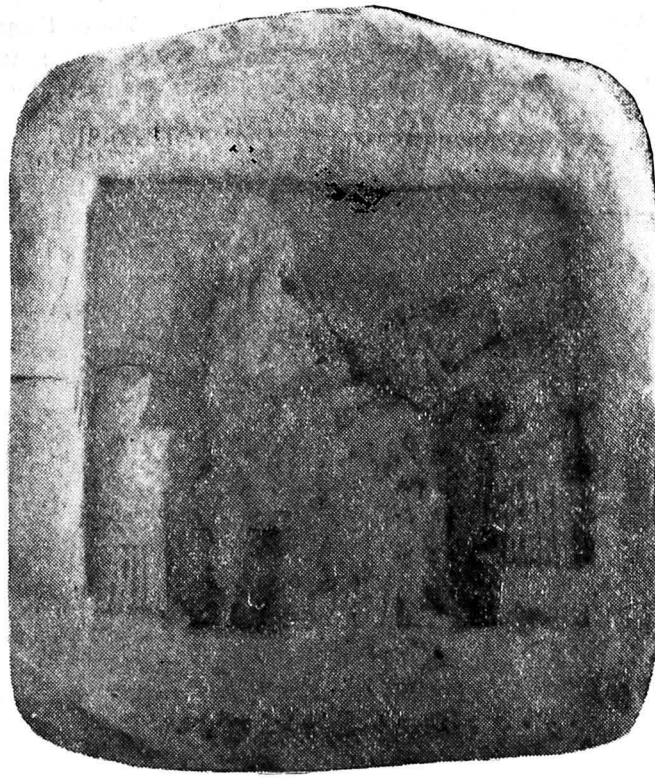

Fig. 3. — Stelă funerară de la Istria (Muzeul Istria)

[15] Cf. de ex. *StCl*, II 1960, p. 361—364.

https://biblioteca-digitala.ro

Celebrele realizări ale artei plastice şi simbolistice ale genului sînt ilustrate de ex. în repertoriul de reliefe funerare attice: Hans Diepolder, *Die attischen Grabreliefs des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr.* (Berlin, 1931), în special pl. 1/2, 13/2, 17, 19, 20 („Hegesô Proxenô"), 26, 27 etc. Într-o poziţie identică stă femeea „matroană" în complexul banchetului funebru, unde bărbatul este întins pe o sofa, ţinînd de obiceiu în mîna dreaptă ridicată o coroană, înconjurat de alte personaje din familie, de servitori etc., — scenă care este mult mai frecventă în toate regiunile de cultură ellenică.

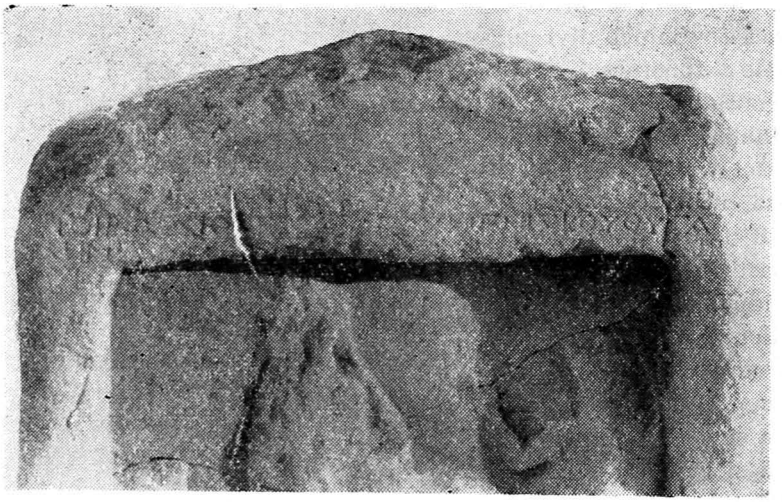

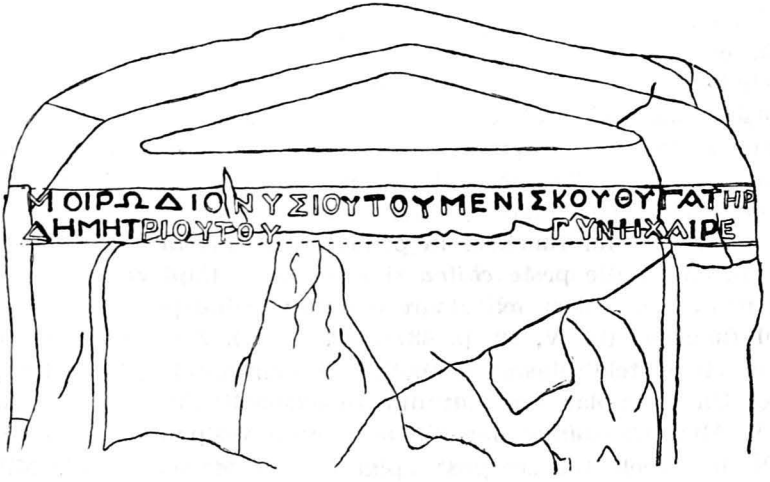

Fig. 4. — Stela funerară dela Istria (fig. 3), *a* foto, *b* reconstituirea textului epigrafic

În sensul tîlcuirii ca monument funerar a plăcii istriene pomenind pe *Moirô* fiica lui *Dionysios* duce şi textul ei epigrafic, fragmentar însă deplin reconstituibil ca schemă, care nu poate fi evident în acelaşi timp de natură funerară şi votivă („închinare Demetrei"). Începutul confuziei în tentativa de tîlcuire a textului venea din faptul că numele dela începutul rîndului 2 *Demetr-* ar părea echivoc la prima

https://biblioteca-digitala.ro

vedere, putînd fi teonim ori antroponim, ΔΗΜΗΤΡ- care era iniţial numele zeiţei *Demeter* (Demetra, italo-romana Ceres) ori numele personal derivat dela acesta (nume teofor) foarte frecvent Δημήτριος, *Demetrius*. În cazul nostru istrian nu poate să fie teonimul, ci numai antroponimul grecesc, un personaj cu rost precis în context şi deci în cadrul familial căruia aparţinea femeea *Moirô* (figura centrală în relieful funerar), fiică a unui Dionysios al lui Meniscos, şi care a menţionat deasemenea numele soţului său Demetrios cu patronimicul respectiv (pierdut în lacuna epigrafică); astfel, lectura ce se impune în noua conjunctură este:

Μοιρὼ Διονυσίου τοῦ Μενίσκου θυγάτ[ηρ]

Δημητ[ρίου τοῦ ... ... γυνὴ χα]ῖρ[ε]

adică (în traducere „ad litteram") „Moirô a lui Dionysios (fiul) lui Meniscos fiică, a lui Demetrios [fiul lui... soţie], noroc (salutare, ori adio, trecătorule)"; fig. 4.

Este o formulă epigrafică-funerară din cele mai curente şi obişnuite: numele răposatei, al tatălui său cu patronimicul, al soţului cu patronimic. În inscripţia noastră lipseşte (pierdut în spărtura textului, r. 2) numai numele socrului femeii Moirô dela Istria. Sînt tot personaje dintre vechii „colonişti" neaoşi de bază ai comunităţii atavice a „cetăţii" milesiene vest-pontice, care-şi păstrează integritatea nomenclaturii greceşti arhaice nealterate de influenţele externe venite din partea localnicilor traco-geţi, ori a elementelor imigrate mai tîrziu în spaţiul greco-getic: latino-romanii italici şi provinciali în sensul cel mai larg al termenului. Era procesul lent de penetraţie a elementelor eterogene, „neellenice" care au modificat puritatea structurii social-etnice a ellenismului pe toată întinderea coastei de colonizare vest-pontică pînă la declinul complet şi dispariţia integrală a organizării şi formelor social-culturale greco-romane cu venirea slavilor.

În acest context arheologic-epigrafic nu este de prisos a se adăugà aici (ca într-o mică „anexă", pînă la întocmirea unei cercetări amănunţite de ansamblu) cîteva precizări suplimentare asupra componentei ce a fost mai mult neglijată de cercetători prin faptul că ea apare ceva mai greu de sesizat şi de identificat pe cale documentară: elementul local — i n d i g e n traco-getic la Istria, pe care unii eminenţi „istriologi" bucureşteni par a continuà să o ignoreze ori să-i minimalizeze prezenţa în realitatea social-economică a mediului orăşenesc istrian. În articolul despre „a doua întemeiere a Histriei, în lumina unui document inedit", *StCl*, IX 1967, p. 153—166, publicînd o inscripţie (cu amplu repertoriu de antroponime), dela începutul erei noastre, la p. 158 D. M. Pippidi observă că „în schimb este de reţinut prezenţa printre 'binefăcători' a unui număr fie şi restrîns de traci: *Setkelei*(?), *Dotus* şi *Dateizes* (bis), — care-şi fac intrarea în viaţa publică a Histriei într-o împrejurare neobişnuită şi în tovărăşia unora din membrii cei mai cu vază ai corpului cetăţenesc...". Micul „tabel" de antroponime este foarte modest prin faptul că se ignorează ori se uită[?] ceeace scrisesem anterior cu un deceniu „Despre populaţia istriană în sec. II e.n." în SCIV, IX 1958, p. 50—54, unde erau citate numele trace tipice la Istria, ca *Degistion, Dadas, Titthas,* un alt *Dateizes*[16], *Cuthiuras,*

[16] V. Pârvan, *Histria*, IV, 1916, p. 45—46 = SEG, II, nr. 465; ignorat în *StCl*, IX, p. 158 în legătură cu „omonimul" *Dateizes* (bis) ieşit la lumina zilei şi a bibliografiei româneşti abia în a. 1967.

https://biblioteca-digitala.ro

Cutile şi poate altele, alături de vreo 10 reliefe ale „cavalerului trac"[17] descoperite în interiorul „cetăţii", privind deci populaţia de aici şi dovedind pătrunderea tracogeţilor din teritoriul rural spre interiorul oraşului. Mai trebuie menţionat un *Bithys Istrianòs* în Grecia[18]. Este evident că, în oraş, asemenea elemente izolate şi disparate (care se manifestă ca trace prin antroponime ori culte religioase) rămîneau o „minoritate" redusă în massele ellenice ale imigraţilor în care se asimilau ellenizîndu-se treptat la fel ca celelalte elemente eterogene romane şi provinciale[19]. Prezenţa celor cîţiva traci (geţi) atestaţi ca atare chiar în pătura conducătoare istriană (unii între 'binefăcători' *euergetai*, ori între 'gerusiaşti' ca *Degistion, Dadas* ş.a.; numărul lor va sporì desigur cu îmbogăţirea documentării epigrafice în viitor) arată că ei trebuie să fi fost prezenţi şi în păturile de jos ale populaţiei oraşului care nu punea inscripţii ori nu avea rol social-politic figurînd în documentele epigrafice. Dar atare situaţie, natural, nu poate justificà „afirmaţiile neîntemeiate ale lui Sc. Lambrino şi ale altora cu privire la caracterul mixt, geto-grec al populaţiei cetăţilor de pe litoralul dobrogean către începutul erei noastre" (*StCl*, IX, p. 158, n. 17). — Un studiu amănunţit şi adîncit asupra elementelor populare traco-getice (antroponime, culte, reliefe etc.) în t o a t e coloniile ellenice vestpontice din teritoriul României[20] şi al Bulgariei este necesar şi nu trebuie amînat prea multă vreme; el va contribuì în mod substanţial la elucidarea procesului istoric de evoluţie social-economică atît al populaţiilor indigene din întreg „Hinterland"-ul vestpontic, cît şi al oraşelor-state ellenice dela Bosforul tracic pînă la Gurile Dunării.

I. I. RUSSU

---

[17] *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* (Budapest), tom. X, fasc. 1—3, 1962, p. 219—224; *Cercetări de Lingvistică* (Cluj), IX 1964, p. 161.

[18] Inscripţie greacă dela Zante (Rheneia?) în Grecia, publicată şi just interpretată de L. Robert, în *Revue de Philologie* (Paris), 1959, p. 186—187. Antroponimul *Bithys* este cel mai frecvent la traci, cunoscîndu-se azi vreo 380 de exemple; cf. supra, p. 167—8.

[19] Cf. de ex. SCIV, IX, 1958, p. 48—56. Dealtfel, la Istria se constată prezenţa unor „barbari refugiaţi" din teritoriu în timpul invaziilor şi luptelor cu tracii şi „piraţii" din sud, menţionaţi în decretul istrian pentru Agathocles al lui Antiphilos (pe la a. 200 î.e.n.; cf. *Apulum*, VI 1967, p. 128, articolul „Zoltes şi Rhemaxos", p. 123—143), ca şi ceramică getică (indigenă) nu numai în tumuli funerari din teritoriul cetăţii, dar şi în aşezarea arhaică de pe platou, în sectorul Z etc. (citate în SCIV, 21, 1970, p. 68—69).

[20] Un început îmbucurător este meritoriul articol tratînd „Prezenţa şi continuitatea getică în Tomis şi Callatis" de C. Scorpan (Constanţa), în SCIV, 21, 1970, p. 65—93, în baza unora din ştirile epigrafice, literare şi a celor arheologice, — cu unele lacune bibliografice (de ex. la p. 68 lipsa articolului din *Apulum*, VI citat supra, nota 19) şi documentare epigrafice, ca antroponimele traco-getice *Areibalis Auluzenis, Deospor, Mucasius, Seuthes* etc. la Tomis (citate în SCIV, IX 1958, p. 54 [articol cunoscut în SCIV, 21, p. 68]), altele la Callatis (un *Guros* tatăl lui Glaukos Callatianos, în Delos, IG, XI_4 1238, la începutul sec. II î.e.n., relevat ca traco-get de către D. M. Pippidi, SCIV, IV 1953, p. 501, după L. Robert). Cu asemenea lacune ori scăpări din vedere, este evident că — oricît de numeroase ar fi sau ar părea că sînt elocvente materialele arheologice nescrise — „prezenţa şi continuitatea getică" nu poate fi ilustrată şi elucidată numai cu cioburi şi vase întregibile sau întregi; în ordinea firească a unei ierarhii a valorilor documentare, trebuie puse la contribuţie în primul rînd antroponimele, elementele de cult, piesele sculpturale şi epigrafice care sînt deficiente în SCIV, 21, dar care prin însăşi natura şi structura lor „vorbesc" mai mult decît ceramica oricît de tipică şi nuanţată ar fi.

https://biblioteca-digitala.ro

NOTES ÉPIGRAPHIQUES (XIIIe série)

(Résumé)

1. Inscription votive de Germisara[?]

L'autel (ara) en calcaire qui se trouve dans l'ancienne église roumaine du village Almaşu de Mijloc (dép. Alba), fig. 1, porte un texte fragmentaire d'inscription votive, dont les premières (deux ou trois?) lignes ont disparu avec les noms de la divinité et du dédicant. C'est la dédicace d'un personnage (anonyme) dont le „cursus honorum" indique ses magistratures et fonctions: *decurialis tribunicius* à Rome, *tribunus legionis XII Fulminatae* et *praefectus cohortis III Cyrenaicae* en Cappadoce, puis celui de *flamen coloniae, praefectus quinquennalis pro imperatoribus Antonino et Vero* (a. 161—169), *aedilicius* et *decurio* à Ulpia Traiana (Sarmizegetusa) en Dacie. Il est peu probable que notre „Anonyme" soit le même personnage que *C. Aelius Domitianus Gaurus* de Puteoli, ILS, 2748 (texte supra, p. 522).

2. Une stèle funéraire de Istria

En examinant à nouveau la plaque de marbre à relief et inscription grecque (très abîmée), trouvée à Istria (Istros, Histria, en Scythie Mineure) avant 1941 et publiée dans SCIV, 19 (1968), p. 432—433, on observe que l'interprétation „relief votif dédié à la déesse *Demeter*" est erronée (fig. 3). Il s'agit en réalité d'un relief funéraire, en fait d'une épitaphe à inscription de type classique ayant beaucoup d'analogies dans le monde hellénique et dans les zones de „colonisation" grecque et qui représente une femme assise sur une chaise, encadrée par deux servantes, au centre de la scène; en haut une inscription dont on présente (fig. 4) la restitution partielle: *Moirô fille de Dionysios (fils) de Meniscos, épouse de Demetrios* [fils de . . .], *salut(ation!)*.

On ajoute à la fin de l'article quelques observations et des informations épigraphiques et archéologiques (anthroponymes, reliefs du „cavalier thrace") concernant les éléments thraco-gétiques dans la ville hellénique de Istria.

https://biblioteca-digitala.ro